

નમૂનેદાર સંશોધનગ્રંથ : 'અમે બોલીઓ છીએ' | દક્ષા વ્યાસ

[અમે બોલીઓ છીએ : લેખક : શાન્તિભાઈ આચાર્ય, પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, પૃ. ૪૮૭, ૨૦૦૯, કિં. રૂ. ૩૦૦/-]

લોકસાહિત્યનું સંપાદન-સંશોધન-વિશ્લેષણનું કામ ધૂળધોયાના ધંધા જેવું છે. એ ઘણી ધીરજ, ખંત, સૂઝ-સમજણ માગી લે છે. મેઘાણી જેટલી ધીરજ-ધગશ-સમજ અને સમર્પણભાવથી આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા આપણે ત્યાં વિરલ છે. જે થોડા અભ્યાસીઓ છે તેમાં શાન્તિભાઈ આચાર્યનું કામ ગણનાપાત્ર રહ્યું છે. 'હૈંડો માંડીએ વાત', 'સીદી-કચ્છી વાર્તાઓ (અને તેનું ભાષાવૈજ્ઞાનિક અધ્યયન)', 'કચ્છી શબ્દાવલિ', 'ભીલી ગુજરાતી શબ્દાવલિ', 'ગુજરાતી ભીલી વાતચીત', 'ચોધરીઓ અને ચોધરી શબ્દાવલિ', 'બોલીવિજ્ઞાન : કેટલાક પ્રશ્નો', 'ઉત્તર ગુજરાતની ભાષા : સર્વેક્ષણ અને અભ્યાસ', 'ભીલી ગુજરાતી શબ્દકોશ', 'આદિવાસી લોકસાહિત્ય' જેવાં એમનાં પ્રકાશનો વ્યાપક સ્તર પર એમણે કરેલા વિવિધ બોલીઓના સ્વરૂપલક્ષી ભાષાવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસનો ખ્યાલ આપે છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ એમાં મૂલ્યવાન ઉમેરણ છે.

અહીં રજૂ થયેલી ૩૨ વાર્તાઓ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાત - એમ સમગ્ર ગુજરાતના વીસ જેટલા વિસ્તારોની સોળ બોલીઓના પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ દ્વારા સમગ્ર ગુજરાતનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તેથી તે તુલનાત્મક ઘનિષ્ઠ અભ્યાસ માટેનું કીમતી માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. લેખકનો હેતુ પણ 'અમુક શાસ્ત્રો'ના સંદર્ભમાં વાર્તાઓની શાસ્ત્રીય તપાસની ઝાંખી કરાવવાનો છે.

આ દળદાર ગ્રંથમાંથી પસાર થતાં વાર્તારસનો અનેરો આનંદ મળે છે. મોટા ભાગની કૃતિઓ અનુવાદ સહિત મુકાઈ છે તેથી પ્રત્યાયન સરળ બને છે. ગ્રંથ પાંચ ખંડોમાં વહેંચાયેલો છે. પ્રથમ ખંડ 'કચ્છી બોલીઓ'માં રાજગોર બ્રાહ્મણની કચ્છી, જૈન ઓશવાળની કચ્છી, સંઘારી કચ્છી, ભાટિયા જ્ઞાતિની કચ્છી, જત્ત (મુસ્લિમ)ની કચ્છી અને સીદી કચ્છી - એમ કચ્છી બોલીના જ્ઞાતિ અને વિસ્તાર અનુસાર છ પ્રભેદોનાં દૃષ્ટાંત મુકાયાં છે. પ્રથમ વાર્તા 'સદ્ગુપયોગ'માં ખજાનાની શોધનો અસલી કથાઘટક મળે છે. 'માડૂ' પંચતંત્રની પ્રાણીકથાનું સ્મરણ કરાવે છે. 'કચ્છી માડૂ' અને 'ઢગો પંડિત' વાર્તા નથી, પ્રસંગકથન છે; તો 'સાલીભદ્ર' અને 'ભાણસાહેબ' ચરિત્રકથા છે. 'બની જે જત્ત' એ જત્ત કોમનો ઇતિહાસ છે. આ તમામ બોલી-સામગ્રીને કથકે વાર્તા રૂપે ઓળખાવી હશે તેથી સંશોધકે પણ તેને વાર્તા જ કહી છે. 'બની જે જત્ત'નું ધ્વનિતત્ત્વીય અને રૂપતત્ત્વીય ભાષાપૃથક્કરણ કરતાં જઈ કચ્છી બોલીની લાક્ષણિકતાઓ તારવવાનો પ્રયાસ થયો છે. શબ્દકોશ પણ મુકાયો છે તથા ટૂંકું સમાજતત્ત્વીય વિશ્લેષણ પણ કરવામાં આવ્યું છે. અગાઉની ચાર વાર્તાઓનો માત્ર અનુવાદ જ અપાયો છે. છઠ્ઠી કથા 'નાં મે કુટો ?' રાજારાણીના કથાઘટકના વિશિષ્ટ ઉપયોગવાળી અત્યંત રસપૂર્ણ વાર્તા છે. એનું પણ વિગતે ભાષાપૃથક્કરણ કરાયું છે.

બીજા ખંડમાં સૌરાષ્ટ્રી બોલીઓની ચાર લઘુવાર્તાઓ મુકાઈ છે. 'ચકો-ચકી' અને 'વાંદરો ને મઘરમચ્છ' મૂળ જાણીતી વાર્તામાં થયેલા રોચક ઉમેરણથી આકર્ષે છે. લોકસાહિત્યમાં થતાં રહેલાં સર્જનાત્મક ઉમેરણો પરત્વે તે અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. ગુજરાતીની વધુ નજીક હોવાથી

આ વાર્તાઓનાં સંક્રમણનો પ્રશ્ન નડતો નથી. કદાચ તેથી એનો અનુવાદ અપાયો નથી. જોકે વાર્તામાં પ્રયોજાયેલા 'ધુંસલું', 'ઓકટી પડી', 'વાસરવાનું', 'ઉલટી હાલી' જેવા શબ્દપ્રયોગોના અર્થ અપાયા હોત તો ઠીક થાત. અહીં ભાષાપૃથક્કરણ પ્રસ્તુત વાર્તાઓને અનુલક્ષીને નહીં; પણ વિશેષ ક્ષેત્રકાર્ય કરીને અપાયું છે. શબ્દભંડોળ પણ એ જ રીતે વાર્તાઓથી પર સર્વસામાન્ય પ્રકારનું છે. તેથી વાર્તામાંથી આધારરૂપ દૃષ્ટાંતો અપાયાં નથી. એ રીતે હાલારી બોલીની રજૂઆત જુદી પડે છે. ગોહિલવાડી બોલીમાં અગાઉની જેમ વાર્તાકિન્દ્રી ભાષાપૃથક્કરણ છે. એમાં વાર્તા 'ટણક'-૧, 'ટણક'-૨ ઠંગધડા વિનાની જણાશે. એમાં 'અભેસંગ'ના અંશો જ મળે છે. અહીં લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનની એક વિશિષ્ટ સમસ્યા ખડી થાય છે. બોલીના સ્વરૂપને તપાસવાનો ઉપક્રમ હોય ત્યારે વાર્તા વાર્તા છે કે નહીં, બને છે કે નહીં એ જોવું અનિવાર્ય ન લેખાય; પરંતુ સાથે સાથે સાહિત્યકૃતિનું પણ સંશોધન થવું જોઈએ કે કેમ ? આ સંજોગોમાં અન્ય કથકોને તપાસવા જરૂરી બને. 'ખાડો ખોટે તે પડે'માં તર્કશુદ્ધિ નથી. ભાલ પંથકની બોલીના પરિચયમાં માત્ર 'માંદાનો ખાટલો ઘરમાં સે' કૃતિ જ મુકાઈ છે, એ એક પ્રસંગ સમી છે. એનું ભાષાકીય વિશ્લેષણ નથી. ત્રીજો ખંડ ઉત્તર ગુજરાતની બોલીઓનો છે. એમાં દાંતાઈ, થરાદરી અને વાંવેચી બોલીનો પરિચય છે. ત્રણેમાં એક એક કથા છે. 'ભાડાનો વર' શામળની પદ્યકથાની જેમ લાંબી, પરાક્રમો તથા ચમત્કારોથી ભરપૂર વાર્તા છે. અહીં કથકની કથનપદ્ધતિને યથાતથ મૂકવામાં આવી છે અને ભાષાકીય વિશ્લેષણ પણ અત્યંત સંતર્પક અને પૂર્ણતાયુક્ત છે. એ કોઈ પણ બોલીના સ્વરૂપનો અંશેષ અભ્યાસ શી રીતે કરી શકાય તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. વાર્તા પોતે પણ એવી ખમતીધર છે. આવી વાર્તાઓના વસ્તુનાં મૂળિયાં ક્યાં સુધી ઊંડાં ઊતરેલાં છે એ પણ એક રસિક તપાસનો વિષય બને છે. પ્રસ્તુત બોલીના આગવા શબ્દભંડોળને ફૂડીથી અલગ તારવી બતાવાયું હોત તો ઠીક થાત. થરાદરી બોલીની 'રવો ગઢવી' પણ અદ્દલ લોકવાર્તા છે. વાંવેચી બોલીના પ્રદેશનો પરિચય પણ વિગતે અપાયો છે. એની વાર્તા 'ત્રત દોન ને મહાપુન'માં ઉરાંગઉટાંગ તત્ત્વ વધુ છે. પ્રસ્તુત બંને વાર્તાઓનું પણ વિગતે ભાષાપૃથક્કરણ કરાયું છે. એ રીતે આ ખંડમાં પૂર્ણતાનો અનુભવ થાય છે.

ચોથો ખંડ ઉત્તર ગુજરાતની રાજસ્થાની - સાંચારી બોલી વિશે છે. 'કુલજી જાડેજો' વાર્તા કંઈક અધૂરી લાગે છે. એમાં વચ્ચે વચ્ચે આવતા દોહા મૂળ કથાના નહીં, પણ પાછળથી ઉમેરાયેલા, કદાચ કથક પોતાના તરફથી ઉમેરેલા લાગે છે. અહીં ભાષાપૃથક્કરણ અપાયું નથી. પાંચમો વિભાગ ઘણો વિસ્તૃત છે. એમાં વિવિધ આદિવાસી બોલીઓનો અભ્યાસ રજૂ થયો છે. સાબરકાંઠાના શામળાજી વિસ્તારની ભીલી વાર્તા 'સાચી મા' સંકુલ માનવસંબંધોનો ઇશારો કરતી રસપ્રદ કથા છે. સાબરકાંઠા પોશીના પટ્ટા વિસ્તારની (ભીલી બોલીમાં રજૂ થયેલી) 'દેવનારાયણ' વાર્તાની બોલી માન્ય ભાષાથી વિશેષ પ્રભાવિત જણાય છે. છોટાઉદેપુર વિસ્તારની રાઠવી ભીલી વાર્તા 'વે'ત્યો'માં ઉરાંગઉટાંગ તત્ત્વ વધુ છે. મધ્ય ગુજરાતના વડોદરા, સંખેડા વિસ્તારની તડવી બોલીની વાર્તા 'લવઘણાની વાર્તા'માં કથક જાગરિયાનાં કથનોની વચ્ચે વચ્ચે શ્રોતા હોકારિયાના ઉદ્ગારો સ્પષ્ટ નિર્દેશ સાથે મુકાયા છે. (પૃ. ૩૪૯થી ૩૫૮ જાગરિયાનો 'જા' છાપવો રહી ગયો છે.) સૂરત આસપાસના આદિવાસી વિસ્તારની ચોધરી બોલીની 'ભરવાડો' વાર્તા મઝાના તરંગોવાળી બોધકથા છે. આ જ વિસ્તારની કૂંકણી બોલીની 'ઈહીતે' અને ડાંગની આસપાસના વિસ્તારની કૂંકણી-કુનબી બોલીની વાર્તા 'મહા જગની ગોઠ' બંનેમાં

કૃષિ સંસ્કૃતિનું, ખેડુજીવનની કઠણાઈનું પ્રતિબિંબ છે, બીજામાં વિશેષ. આ કૃતિઓનું ભાષાપૃથક્કરણ અપાયું છે.

સંશોધકે અપનાવેલી ભાષાપૃથક્કરણની પદ્ધતિ જે તે બોલીના બંધારણનો સુપેરે પરિચય આપે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ એમાંથી બોલીનું અશેષ રૂપ પામી ન શકાય. વાણી એક વહેતો પ્રવાહ છે. તે સંજોગોમાં ભાષક શિક્ષિત હોય અથવા નગરસભ્યતાના સંપર્કમાં વિશેષ આવ્યો હોય ત્યારે બોલીમાં માન્ય ભાષાના પ્રયોગો શુદ્ધ રૂપમાં મળી આવે તે સહજ છે. પરંતુ સંપાદક માટે, એ બોલીનું અસલ રૂપ તપાસવા માગતો હોય ત્યારે મૂળમાં જઈ તે પ્રયોગોને સંશોધિત રૂપમાં મૂકવા કે જે મળે તે જ સ્વીકારી લેવા એ સમસ્યા સર્જાય છે. આ વાર્તાઓમાં પ્રયોજાયેલા કેટલાક શબ્દો સંદર્ભે આ મુદ્દો ઊઠે છે. દાખલા તરીકે કચ્છી બોલીમાં પણને પ ઉચ્ચારાય છે; પરંતુ આ બંને શબ્દોનો પ્રયોગ થયો છે (પૃ. ૧૧). એક જ વાક્યમાં એતરે અને એટલે બંને પ્રયોગો મળે છે (પૃ. ૨૮). ‘આવ્યો’નું ‘આયો’ થાય છે, પરંતુ આવ્યો મૂળ રૂપે પ્રયોજાયેલો પણ મળે છે (પૃ. ૧૮, ૨૫) વાર્તામાં તે અડવા લાગે છે. ધ્વનિપરિવર્તનના ચોક્કસ નિયમો તારવવા માટે મૂળ રૂપો જ પ્રયોજાયાં હોય તો કામ સરળ બને. ભાષક ઘડીમાં એક ઉચ્ચાર કરતો હોય, ઘડીમાં બીજો – તે સંજોગોમાં બીજા ભાષકોનું અવલંબન લઈને ખરાઈ કરવાની થાય.

ભાષાપૃથક્કરણની રીતે આ બધું કામ એટલો પરિશ્રમ, એકાગ્રતા, સમય અને ચોકસાઈ માગી લે છે કે ક્યાંક કશુંક ચૂકી જવાની શક્યતા રહેવાની જ. પહેલાં તો અસલ કથક શોધવો, તેની પાસે વાર્તા કઢાવવી, લાક્ષણિક ઉચ્ચારોને અવગત કરવા, દેશ્ય શબ્દોના અર્થમાં ઊંડા ઊતરવું, એક એક શબ્દને ચારે બાજુથી – તમામ સંદર્ભોને ધ્યાનમાં રાખી – કસી કસીને તપાસવો વગેરે... આ સમગ્ર પ્રક્રિયા ભારે જહેમત માગી લે છે. ઊંડી લગન વિના એ શક્ય નથી. કેટલીક વાર્તાઓનું ભાષાપૃથક્કરણ થયું નથી, કેટલીકનું જરા જુદી રીતે થયું છે. એ દર્શાવે છે કે કામ કટકે કટકે થયું છે. લાંબા સમયના પરિશ્રમની આ ફલશ્રુતિ છે. અહીં એ એકસાથે પ્રાપ્ત થાય છે અને સભરતાનો અનુભવ આપે છે. એ જે તે બોલીને તપાસવાનો એક સ્પષ્ટ માપદંડ રચી આપે છે. આ ક્ષેત્રમાં કામ કરવા ઇચ્છનારાને એ દિશા ચીંધે છે. એ લોકજીવનમાં આવી તો કેટકેટલી વાર્તાઓ વણાયેલી હશે તેનું વિસ્મય અને કુતૂહલ જગાડે છે. શાન્તિભાઈને હાથે લોકસાહિત્યને ક્ષેત્રે આ એક વધુ મૂલ્યવાન પ્રદાન છે. આવાં સંશોધનો-સંપાદનો થાય એટલાં ઓછાં.